

O NEKIM PROBLEMIMA DJELATNOSTI I. I. TKALCA U EMIGRACIJI.

U povodu knjige Angela Tamborra: *Imbro I. Tkalac e l'Italia*, Roma 1966, 356.

Ljerka Kuntić

Imbro Ignjatijević Tkalac je, sudi A. Tamborra, tipični predstavnik srednjoevropske inteligencije u svoje doba koji raspolaže širokim znanjem i kulturom. Pod utjecajem suvremenih ideja (nacionalna ideja i ideja slavenske uzajamnosti), zatim preko ocjene o socijalnoj strukturi i same Hrvatske, dospijeva do određenih stalnih stavova o pitanjima evropskog i domaćeg političkog života (o talijanskom ujedinjenju, o pitanju papine svjetovne vlasti, o ujedinjenju Južnih Slavena). Na Tkalčevim spisima od 1848 (disertacija) do 1866 (proklamacija na graničare) T. pokazuje kako su se te ideje utjelovile u životu i političkoj agitaciji Tkalca. Prikaz je dovoljno širok da talijanskom čitaocu pruži cjelovitu sliku Tkalca a historijskoj nauci vrijedne podatke, od kojih mnogi do ovog rada nisu bili poznati. Bitnu osnovu ovih poglavlja predstavlja arhivski materijal, dijelom neobjavljen, pri čemu su za našu historiju od posebnog interesa dokumenti iz Archivio storico del Ministero degli Esteri u Rimu i iz Državnog arhiva u Budimpešti (Kossuthovi spisi) za g. 1865/6. kada se Tkalac, već od 1863, nalazio u emigraciji.

Kada se Tkalac, bježeći iz Beča, pojavio u Italiji, L. Kossuth ga je preporučio ministru unutrašnjih poslova. Sam se pozivao na svoj publicistički rad i renome, da bi talijanskoj vladi na kraju i podnio osnovu za propagandu u štampi Austrije i Turske u njezinu duhu. On podnosi vladi i promemorije: »Pogled na unutrašnju situaciju Austrije« (30. XI 1863, franc.) i »Sredstva za agitaciju protiv Austrije« (10. XII 1863, franc.). U isto vrijeme surađuje u Srbskom dnevniku i dopisuje s A. Oreškovićem, A. T. Brlićem i J. V. Frićem. Vrlo brzo doći će u vezu s istaknutim nosiocima cavourijanske politike — Marcellom Cerrutijem i Isacom Artomom. Prema Tamborri, i vladini ljudi i garibaldinci, i poljska i mađarska emigracija smatraju ga predstavnikom Hrvata »ili barem kao njihovog znatnog predstavnika« (78). Izlazi da ga takvim nije smatrao — jedino emigrant i agitator E. Kvaternik, koga, prema Tamborri, očito nitko nije smatrao »znatnim« predstavnikom Hrvata.

Za Tkalca, koji zacijelo i Kossuthovu utjecaju ima zahvaliti za svoju brzu afirmaciju, značajno je ono što T. donosi o radu mađarske emigracije potkraj 1863. i na početku 1864. Pri tom je mađarskoj emigraciji, uz pomoć talijanskih diplomata, Beograd služio kao veza za Ugarsku »gdje je, po na-

logu Kossutha potkraj novembra (1863; Lj. K.) osnovan Narodni komitet za nezavisnost, koji je 24. novembra uputio narodu proglaš, ističući kao svoj program da učini djelotvornom deklaraciju nezavisnosti od 1849. Preko talijanskog glasnika, Kossuth je Komitetu dostavio prenosni tiskarski stroj, pečat i punomoći« (87). General Klapka bio je tada zadužen za vojnu organizaciju i u Ugarskoj i u Italiji. U vezi s time, T. kaže: »Što se tiče političkog aspekta ove akcije, preko Poljaka Przybilskog bilo je moguće urediti ‚plusieurs questions vitales‘ con i Cechi e con i Croati...« T. ne pokazuje u čemu bi se i s kim bi se konkretno tada bila rješavala »vitalna pitanja s Hrvatima« niti se vidi da bi to bio Tkalac kao »znatni predstavnik Hrvata«. No autor dopušta da su upravo Kvaternikovi protesti osujetili Tkalčev projekt o izdavanju novina uz pomoć talijanske vlade (97), kolikogod je Kvaternik zbog stava prema Mađarima (upravo Kossuthu), prema pitanju Istre i zbog odnosa prema Srbima, kako T. misli, sve više postajao u Italiji persona non grata.

Na osnovu izvora koje ne navodi, autor kaže da je talijanska vlada, u suglasnosti s Kossuthom, a zbog sukoba Kvaternik-Tkalac, poslala Tkalca u Pariz. Tkalac se još u oktobru 1864, s pismom Kossutha, predstavio u Parizu talijanskom poslaniku Nigri, prelazeći tako u sferu talijanskog ministarstva vanjskih poslova. U početku 1865. Tkalac se u Parizu susreće s I. Artomom i S. Türrom, i piše Kossuthu u punom povjerenju: »Bio bih sretan kad bih mogao pridonijeti da osobito na svoje sunarodnjake prenesem osjećaje koje gajim prema vama i da uspostavim veze koje su ujedinjavale naše zemlje kroz osam stoljeća« (99). Uz posredovanje Kossutha, princ Jérôme Napoléon prima Tkalca sredinom marta 1865. i potkraj marta ponovo, o čemu Tkalac izvješćuje Kossutha. Poslije boravka od 6 mjeseci u Parizu, Tkalac se vraća u Italiju s uvjerenjem da Francuska ne misli pomagati pokret protiv Austrije. U nesigurnom očekivanju da će akciju početi Italija, Tkalac poziva 14. VIII 1865. Kossutha da dođe u Firenzu. Tim više što je na vidiku rat Austrije i Pruske, a stav Lamarmore koči svaki rad na vezivanju hrvatske i mađarske političke akcije (101). Tkalac se žali Kossuthu na svoj uski djelokrug (tumač i prevodilac za njemačke i slavenske novine), a žali se i Cerrutiju da je Italija malo učinila da ohrabri opoziciju u Ugarskoj i Hrvatskoj (102).

T. iznosi da je ljeti 1865. u Firenzi došlo do neslaganja između Tkalca i Kossutha oko istočnog pitanja; ne zna o čemu se tačno radilo, pretpostavljajući da je Kossuth želio očuvati »historijsku Ugarsku«, dok je Tkalac zacijelo, drži T., isticao »ujedinjenje Južnih Slavena«. Za ove retke T. ne navodi izvorâ, a zaključuje: »Očevidno, kompromis je nađen u smislu da će se rješenje tih problema odgoditi za vrijeme nakon rata i revolucionarnog ustanka pomognutog izvana, što će dovesti do raspada habsburškoga sklopa« (103). Nije jasno zašto T. kaže da je Tkalac *kasnije* (piú tardi) pisao Cerrutiju: »... obećao sam Kossuthu da ću sudjelovati u ekspediciji Garibaldija u Hrvatsku, rekavši mu da ću učiniti sve što mogu da svoje sunarodnjake Hrvate i Srbe pridobijem za našu stvar. Kossuth se složio sa mnom«, pri čemu u bilj. 62 za dotični dokument daje datum 30. VII 1864!

Može biti da se Tkalac 1864. na tako nešto i obvezao pa je čak 1866. tako i djelovao, samo što je očito 1865. došlo do neslaganja u kojem je Tkalac morao ustupiti, možda i zato što bi njegov program morao nužno povući i

Tursku u akciju. (Pitanje Turske, za razliku od Austrije i Srbije, autor slabo obrađuje.) Na svaki način, Tkalac izmiren s Kossuthom odlazi u Pariz da bi radio na propagandi za revoluciju.

Uoči austro-prusko-talijanskog rata mađarska emigracija živo nastoji oko Rumunja na Dunavu i nastoji predobiti i one u Erdelju; za hrvatsko pitanje Kossuth je očito zadužio Tkalca, budući da je »jedna mađarska legija, zajedno s Garibaldijevim dobrovoljcima imala operirati, u savezu s iskrcavanjem kod Trsta, i na različitim tačkama Dalmacije« (106). Troškove bi dijelile talijanska i pruska vlada (u svemu 5 mil. franaka). U vezi s tim planom i dogovorom, Tkalac dolazi u Pariz u proljeće 1866, u suglasnosti, kaže T., s Kossuthom, Nigrom, princem Napoleonom, »dakle i sa samim carem Napoleonom III koji je napomenuo Nigri o 'iskrcavanju na obalama Jadrana', pa će tu izraditi tri spisa: brošuru na Srbe i Hrvate: »Pitanje austrijsko: komu, kako i kada valja rešiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima«, proklamaciju na graničare i proklamaciju na Čehe. Završivši tekstove, Tkalac se s tim u vezi obraća princu Napoleonu, nađen mu je izdavač i odgovarajuća slova, kao i ljudi koji će prenositi materijal u Austriju. Po sugestiji princa Napoleona novac je trebalo da dâ talijanska vlada ili ugarski Komitet. Tkalac izvješćuje o tome Kossutha (23. VI 1866) predlažući da sastavi i proklamaciju za Garibaldija ili barem da je prevede na hrvatski jezik, a štampao bi je u Parizu. »Poslanica« je štampana potkraj juna 1866. a troškove je platila talijanska vlada, po nalogu Cerrutija. Bila je podnesena na uvid Kossuthu i Artomu. O njenoj ekspediciji T. daje nešto novih podataka, analizira je na šest strana, uspoređujući, uz ostalo, odnos narodâ u Habsburškoj monarhiji 1866. i 1914. Smatra da Tkalac u tekstu »Poslanice« ne daje potpun broj talijanskog stanovništva na istočnoj obali Jadrana zato jer mu je kao propagandistu prvenstveno bilo stalo do toga da istakne potrebu sloge između Talijana i Slavena s druge obale. Pri tom sasvim umjesno pretpostavlja da je Tkalac, baš kao i Kvaternik, dobio osiguranje od glavnog tajnika u ministarstvu vanjskih poslova Cerrutija za slučaj talijanske akcije na Jadranu. Doista, Cerrutijevu izjavu u tom smislu za Kvaternika sadrži i Šegvićevo izdanje Kvaternikova dnevnika (Ch. Šegvić, Drugo progonstvo Eugena Kvaternika, Zagreb, 1907, str. 84, za 4. IV 1864, dalje u tekstu: Šegvić II), uz uobičajena Šegvićeva skraćenja. U originalu, Kvaternik je svojom rukom zapisao o razgovoru s Cerrutijem od 4. IV uz ostalo: »Da sam napomenuo ja o obalama Istre i Dalmacije nešto (a sjećam se, da sam tako mimogred samo i nježno napomenuo, da Talijan se toga nije mogao poplašiti), stoga da mi on u ime vlade može otvoreno kazati: da nijedan pošten Talijan niti ne misli posegnuti na one čisto hrv(atske) kraje(ve); da on njih pozna, da su ono Hrvati, a ne Talijani pače i u gradovima, da je to samo nasilja talijanskoga mljetačkoga ružni trag. Riječju: isti Trst naročito napomenu, da to na njih ne spada nego na Hrvatsku. Takovo protivno postupanje da im je Corsicu otuđilo.«¹

¹ Kod Šegvića: »Vi šte nešto spomenuli o obalama Istre i Dalmacije, a ja u ime vlade mogu vam otvoreno kazati: da nijedan pošten Talijan ne misli posegnuti na one čiste hrvatske zemlje. Ja ih poznam. Ono su Hrvati, a ne Talijani i u samim gradovima. Talijanstvo je ružan ostanak mljetačkoga nasilja. Isti Trst na nas ne spada, nego na Hrvatsku«. Korziku Šegvić ne spominje.

Tkalac, kako T. pokazuje, piše u »Poslanici« o strateškoj granici koja je Italiji potrebna prema Austriji (111). T. sudi da je Tkalac hotice neodređeno prešao preko broja talijanskog stanovništva u »Litoralu« (112). Na Tkalčevu misao da će Austrija, ako ne bude razbijena 1866, nastojati da priključi ne samo Bosnu i Hercegovinu već i Kneževinu Srbiju, nadovezuje se druga Tkalčeva teza: o sanjarima u Hrvatskoj, nosiocima »jugoslavenske politike« u Austriji, tj. o ideji ujedinjenja Južnih Slavena u okviru Monarhije. Ona je ponikla, smatra Tkalac, iz pretenzija hrvatskog naroda i katoličke crkve na hegemoniju na slavenskom jugu. Ta »jugoslavenska« politika kadra je samo da izazove narodnu mržnju između Srba i Hrvata, sudio je Tkalac. U nastavku, autor direktno povezuje gornju Tkalčevu kritiku s — Kvaternikom i Strankom prava, smatrajući da se Tkalčevi prigovori tiču upravo te stranke, odnosno njenog programa. Tamborru pri tom zavode Kvaternikove recidive, kako on kaže, »habsburškog žara«, tj. njegov politički rad u Hrvatskoj, o kojem očito nije upućen, pa mu nisu poznati ni njegova geneza ni sredstva ni ciljevi. T. pušta iz vida da se Tkalčeve napomene o »jugoslavenskoj politici« u Hrvatskoj mogu isto tako povezivati i s Narodnom strankom (Strossmayer, Rački), u čijoj su političkoj agitaciji »stare povelje« i »historijske bajke« imale vrlo važno mjesto, tako da se može reći, kako se hrvatska historija, pa ni historija južnih Slavena, u XIX st. ne može pravilno shvatiti, ako se to ne uvažava.² Čini se da autoru, za historiju hrvatsko-srpskih odnosa u XIX st., nedostaje također, uvid i u novije radove o »Načertaniju« da bi shvatio kako je Tkalac, s najboljim namjerama, mimoilazio važne momente za historiju Južnih Slavena i, ostajući dobronamjeran i općenit, propustio da sebi dade računa o različitim putovima historijskog razvoja kod Srba i Hrvata. Da je Tkalac, za svega svoga rada, stigao da takvu paralelu izvede do kraja, ne bi se desilo da on, koji se zalaže za vodstvo ili jednkakost u vodstvu na slavenskom jugu između Srba i Hrvata (113), Srbe hvali, a Hrvate radije kritikuje, pa se pogotovu iz interpretacije kod Tamborre i ne vidi, na što konkretno Tkalac misli kad kaže da su Srbi i Hrvati »dva najnaprednija i najjača južno-slavenska naroda«. Djelomični odgovor, doduše, sadržan je u prikazu hrvatsko-mađarskih odnosa u »Poslanici« gdje je spomenut ugarsko-hrvatski ustav, tj. politička tradicija Hrvatske.

Da je Tkalac tada nadovezivao na vrlo živu aktivnost agitatora i diplomata, autor pokazuje na arhivskim podacima koji bilježe: »Danas je čvor situacije u odluci da se Garibaldi prebaci s dovoljnim snagama u Ugarsku; mađarske vođe izjavljuju da je to neophodno, a Pruska to živo želi« (A. Blanc I. Artomu, 20. VI 1866). Kao što je poznato, šef talijanske vlade Larmarmora odbijao je osnovu o iskrcavanju — autor drži s pravom, jer se uz ostalo i situacija u Austriji izmijenila, iako on ne pokazuje u kojem smislu. Za Tkalčev rad svakako je od interesa da je Cerruti 30. jula (dakle poslije Custozze, Sadove i Visa) slao pouzdanika u Berlin da izvidi izgleda za ustanak u Ugarskoj, dok u nekako u isto vrijeme vlada i knez u Beogradu prigravarali, što »srpsko-hrvatsko-mađarski« savez nije priveden kraju. Svoju po-

² Usp. J. Šidak, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do g. 1914, Naše teme, Zagreb 1965, str. 1304/5.

moć, i materijalnu, knez Mihajlo je uza sve to stavljao u izgled talijanskom diplomatu za slučaj da izbije ustanak u Ugarskoj. Žalio je pri tom što Italija nema vojničkih uspjeha i što nije »izvela iskrcavanje u Dalmaciji koje bi mnogo ohrabrilo Hrvate i nas same« (118), ističući uz to nedostatak garancija za Srbiju kao i vlastitu slabu ratnu spremu.

Poznato je da mađarskoj emigraciji nije pošlo za rukom da pobuni Ugarsku — za njenu agitaciju autor navodi noviju literaturu; za Tkalca iskazuje da je »Poslanicu« poslao poštom na 60 adresa u Češkoj, Ugarskoj, Hrvatskoj i Srbiji (119) nadajući se da su one i stigle na odredište. S kakvim eventualnim odjekom, nije poznato, tako da pitanje Tkalčevih »veza« odnosno adresa, napose u Hrvatskoj, ostaje otvoreno.

Za odnos Tkalca i Kossutha, odnosno čitav kompleks dalmatinskog iskrcavanja, tada očito teško rješiv prvenstveno na hrvatsko-mađarskom planu, vrlo su zanimljivi podaci Tamborre o Tkalčevom negodovanju protiv Kossutha, nakon što su bile održane glavne bitke rata g. 1866. »Priznajem da sam predbacio Kossuthu njegovu ambiciju i taštinu koje su učinile da je gubio dragocjeno vrijeme na beskorisnim formalnostima i koje su me također spriječile da radim u Hrvatskoj, jer nije prestajao da mi šalje telegrame, kako bi me obvezao da se ne prenamagujem i da se ne suprotstavljam njegovim koracima. Priznajući neophodnost jedinstva u vođenju poslova i nemajući tako žive mašte da bih smatrao kako sam predodređen za predsjedništvo buduće hrvatske republike, ja sam popuštao, čekajući obavijesti koje nisu stigle, i najpogodniji čas za akciju u Hrvatskoj je prošao, a da se ništa nije pokušalo. Također sam mu rekao da u Hrvatskoj imena Kossutha, Türra, Klapke itd. nisu kadra da u stanovništvu pobude želju za zajedničkom akcijom s Ugarskom i da valja pažljivo izbjeći svako sjećanje na 1848.: ne može se nametati diktatorom narodu koji se želi predobiti za rat za nezavisnost. Ukratko, ništa ozbiljno nije se učinilo u Ugarskoj i Hrvatskoj i ako je car Napoleon ikad pomislio da Austriju prepusti revoluciji, nemar i neaktivnost Mađara i Hrvata i glavara revolucionarne stranke morale su ga uvjeriti u nemogućnost te osnove« (119—120; Tkalac Cerrutiju 30. VII 1866). Autor zaključuje: »Vrlo je očit, dakle, kod Tkalca dojam da je zanemaren u korist isključivo Kossutha i mađarskog komiteta, koji su, prema njemu, imali cilj da Hrvate i ugarske Srbe zadrže u mađarskoj vezi« (120). Saznajemo dalje da je Tkalac ponovio obećanje Kossuthu da će pratiti Garibaldija ako dođe do ekspedicije u Hrvatsku, uz »jedini uvjet da mi talijanska vlada odredi takav položaj uz njega, koji bi me osigurao od nepredvidivih zamisli čovjeka čiji patriotizam i vojni talent visoko cijenim, ali za koga držim da nije sposoban da s političke strane vodi tako delikatan posao kao što je ova ekspedicija u pomoć revoluciji u Ugarskoj, koju u isto vrijeme treba da podrži ustanak Hrvata« (120, isto). Kad je T. ranije spomenuo obećanje Tkalca Kossuthu za podršku Garibaldiju (1864?, 1865), nije spominjao nikakav Tkalčev uvjet; ne znamo, dakle, da li ga je Tkalac i ranije postavljao. Iz teksta kod Tamborre izlazi — i on to sada sasvim određeno kaže — da se Tkalac 1866. sukobio s Kossuthovom koncepcijom »ugarske države«. Prema onome što autor iznosi za g. 1866. očito je da Tkalac sudi, kako je Kossuth svjesno kočio njegov rad na hrvatskom sektoru i da je to činio sa zadnjim namjerama, odnosno izlazi da se Tkalac angažirao na rad s Kossuthom (sa znanjem talijanske vlade) bez precizne pogodbe, zadovoljivši se perspektivom nakon dobivene bitke. T. smatra

da je Kossutha nužno kočio razvoj ratne situacije. No Tkalac nije tako mislio, i kad je 30. VII 1866. pisao Cerrutiju o eventualnom nastavku rata Italije s Austrijom, tražio je izričito da mu se instrukcije ne šalju preko Kossutha. »Ne želim biti prepušten kaprici ni ambiciji nikoga, i da bih izbjegao takve nezgode, molim Vas da me obavijestite o svojim namjerama ili direktno ili prijateljskim posredovanjem gg. Blanca i Artoma. Kad to ponajprije bude učinjeno, naći ćete se u Hrvatskoj pred svršenim činom, koji ne samo da bi služio kao podrška zahtjevima Italije, već koji bi isto tako pridonio da se popravi žalosna reputacija moje domovine kao i da izazove jednake istupe u Ugarskoj.« Dok je, dakle, za sve ostale saveznike, Kossuth raspolagao suglasnošću predstavnika Hrvatske — Tkalca, ovaj je poslije žestoke krize ljeti 1866. zaključio da je obmanut i to kao predstavnik Hrvatske. Odjednom, suradnji s Mađarima pretpostavlja direktni kontakt s talijanskom vladom. Pri tom i ne sluti da je isti taj Cerruti, kome se on sada žali i koji je imao prilike da sluša izlaganja o mađarskim težnjama s hrvatskog stanovišta, još u svibnju one iste g. 1865, kad se Tkalac sukobljavao s Kossuthom, bio u ličnom kontaktu s Kvaternikom koji se konstantno ograđivao od Mađara i dosljedno odbijao i njihovu novčanu pomoć (usp. Šegvić II, 199 i 201).

II

Na str. 51 T. ukratko spominje »diskusiju« o talijanskoj istočnoj granici između E. Kvaternika i cavourijanske sredine 1859—61, da bi na str. 54 po prvi puta konstatirao trajnu opreku Tkalac-Kvaternik i iznio da se Kvaternik, ponesen panslavističkim zanosom, bio vratio s puta po Rusiji, da bi zatim potkraj 1858. ili na početku 1859. kod Tommasea u Torinu agitirao za nezavisnu Hrvatsku i u ime katolicizma, a protiv ruske »shizme«. Autor se pri tom očito suviše oslanja na Tommasea,³ koga i citira a koji na sasvim svojevuljni način povezuje kod Kvaternika »panslavizam« i njegovu katoličku orijentaciju, a da Tommaseo pri tom hotice ništa ne će da zna o Kvaternikovim iskustvima u Rusiji. Tommaseo je u Cronichetti, a i inače, na svoj način reagirao na činjenicu da je Kvaternik bio neke vrste diplomatskog kora zemlje koja je, prema jednom vrlo dobrom izrazu Tamborre, bila u »međunarodnoj ilegalnosti«. Tu činjenicu nisu ni ljudi u domovini lako shvaćali pa su bili skloni da s moralnog, a ne političkog, stanovišta ocjenjuju poteze svoje samozvane diplomatske službe tj. praksu da se ta služba za rad u nekoj stranoj zemlji, u svom interesu, služi podacima svijih svojih diplomata. Ne poznavajući dovoljno Kvaternikov rad, i T. mu očito prebacuje, uz ostalo, prevrtljivost, kao da je načelo diplomacije dosljednost, a ne korisnost. Da Kvaternik nije bio nevješt diplomata, najbolje pokazuje kontinuitet njegove akcije u inozemstvu od 1858. do 1865, što je mnogo za predstavnika, pogotovu »samozvanog«, jedne međunarodno nepriznate zemlje. Određeni podaci u tom smislu nalaze se i kod Tamborre (spor Tkalac-Kvaternik, Cerruti). Razlog, zašto je Tkalac, kako se po svemu čini, 1866. činio u Italiji i Francuskoj ono i onako, kao što je Kvaternik tamo radio 1859, valja po svoj prilici također tražiti u promjenama u austro-mađarskim odnosima i promjenama u odnosu Austrije prema susjedima (Srbiji). Dopušteno je ovako pretpostavljati na osnovu podataka o odnosu Kossuth-Tkalac za rata g. 1866, kako ih iznosi Tamborra,

³ N. Tommaseo, Cronichetta del Sessantasei, Torino 1939.

pogotovu ako se zna za stalni negativni odnos Kvaternika prema Kossuthu i ako se imaju na umu veze između mađarske emigracije i domovine i odnos između Srbije i Mađara u to vrijeme.

Oslanjanje na Tommasea, pri čemu autor premalo vodi računa o Kvaternikovu dnevniku, olakšava naglašavanje vjerskog momenta u njegovu radu. T. očito sudi da je Kvaterniku, i u razgovoru s Cavourom u Leriju 1. X 1859, najvažniji katolički momenat, a da o odnosu Cavour-Kvaternik ne kaže ništa drugo.⁴ Inače vijest kod Tamborre o razgovoru u Leriju potvrđuje Kvaternikove podatke o ponovljenim susretima s Cavourom. Bez obzira na tadašnji spor o talijansko-hrvatskim granicama, o čemu je autor pisao i ranije, njegove su informacije suviše škrte pa zato i proizvoljne kad kaže da je Kvaternik bio preokupiran strahom od Srbije i borbom protiv Mađara u vrijeme kad je bio sav vezan za francusko-sardinsku ratnu akciju g. 1859. Prema Tamborri, Kvaternik bi s »političkim kolebanjima koja su kod njega karakteristična, ljeti 1860. ušutkao svoje panslavističke simpatije za Rusiju (koja podupire pravoslavne Srbe) i približio se Austriji«. Pa nastavlja: »On dobro zna, doista, da problem nezavisne Hrvatske može biti riješen uz podršku evropskih velikih sila i prije svega habsburške Austrije protiv Ugarske« (54), pri čemu zapravo ironizira Kvaternika, citirajući zatim proizvoljno njegov podnesak ministru vanjskih poslova Austrije od 31. VIII 1860. Može se razumjeti da Tommaseo g. 1866. nije lako mogao povezati u Kvaternikovom djelovanju 1859—1861, ali da za njim isto tako postupa suvremeni historičar, već je teže razumjeti. Iz Tamborrih komentara je jasno, zbog čega se on zadovoljava ličnim karakteristikama Kvaternika kad tumači njegove političke »preorijentacije«; on smatra bitnim i zato stalno ističe Kvaternikov negativni odnos prema srpskom pitanju. Međutim, i u podnesku Rechbergu, koji sam citira, T. može konstatirati da Kvaternik ne naglašava srpsko pitanje, već ga naprosto, u tom spisu, obrađuje pored mađarskog i talijanskog.

Pisac provodi paralelu Tkalac-Kvaternik i u pitanju odnosa ove dvojice prema Italiji. Knjiga o Tkalcu je veoma uspio prikaz lojalnih Tkalčevih odnosa prema Italiji u stvaranju. Kvaternikov odnos prema Italiji je drugačiji, ali autor kao da gubi iz vida da će Tkalac postati službenik talijanske vlade, a da Kvaternik to nikad nije bio, tj. da talijanski patriotizam ne bi trebalo da bude mjerilo i njegova političkog rada. Postoji, zacijelo, još jedan razlog, koji u vezi s gornjim, navodi autora na prenaple zaključke o Kvaterniku. To je pisanje »Ost und Westa« o Kvaterniku iz. g. 1863 (Die Kvaternikiade, a simple story, 24. V 1863, str. 56), što je inače samo jedan u nizu novinskih članaka kojima se nastojalo moralno i politički diskvalificirati Kvaternika.

Za II glavu knjige o Tkalcu, u vezi s Kvaternikom, autor se služio podacima N. Tommasea, »Ost und Westom« i podneskom Kvaternika Rechbergu od 31. VIII 1860, kao i Fričevim materijalima (Literární archiv, Prag); prvu knjigu Šegvičevog izdanja dnevnika (Kvaternikovog) tek tu citira, odnosno vrlo malo govori o suradnji Cavoura i Tommasea s Kvaternikom. Kako autoru nije bila poznata ni moja disertacija (Vanjskopolitički pogledi pravaša

⁴ Ovo pitanje Tamborra nije obradio ni u svojim ranijim radovima: Cavour i Croati e il confine orientale (1858—1861), Nuova antologia XII, Roma 1950, i Cavour e i Balcani, Torino 1958.

od 1858—1871), pristupačna u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu od g. 1961, nepoznati su mu i rezultati do kojih se zasada moglo doći na osnovu materijala koji o Kvaterniku postoji u Zagrebu (Sveučilišna biblioteka, Državni arhiv, Arhiv grada Zagreba, Muzej grada Zagreba, Nadbiskupski arhiv Zagreba), odnosno u Beču i Pragu; ta građa, zajedno sa štampanim materijalima, dopušta da se Kvaternikov rad prati u etapama, odnosno njegovoj evoluciji. Dosadašnja istraživanja toga rada ne dopuštaju da se, makar i u djelu koje ne govori prvenstveno o Kvaterniku, njegov rad od 1858—63 prikazuje kao nevjerojatna evolucija od panslavizma, preko nacionalnog revolucionarstva, do austrofilstva, pri čemu se u drugoj fazi, po Tommaseu, Kvaternik iskazao kao »ciarliere« (brbljavac), da bi do 1863, kod Tkalca, postao glavni junak »Kvaternikijade« zato, jer mu je 1860. palo na pamet da »kuša isprobačiti sklonost bečke vlade« (Tamborra, 56). Mada na ovom mjestu nije moguće uspokoditi čitav niz Kvaternikovih misli, procjena i iskaza, ipak se može kazati, da Kvaternik nije »zadržao za čitav život« »ekstremni polemički stav« prema Srbima, odnosno da je on umio uvažiti »bratski« odnos Hrvata i Srba, tj da za nj nije bio slijep, kolikogod je inače smatrao da »bratstvo« među narodima nije politička već moralna kategorija. Na pr., 17. XII 1864. Cerruti je pitao Kvaternika kako se Mađari odnose prema Srijemu. Kvaternik izlaže da Mađari u Monarhiji zahtijevaju Srijem na temelju zakona od 1848. i kaže: »Ako Mađari ne budu zadovoljni sa granicama svoje narodnosti, izniknut (tj. nestati; *Lj. K.*) će kao što Obri, i Huni iz istoga zemljišta iznikoše iz istih povodah (tj. uzroka; *Lj. K.*); jer mi Hrvati, dati ćemo u takovih okolnostih ruku Srbu i Rumunju i Slovaku, jer volimo da Srblijin imade Srijem nego li Magyar, ako ga mi i ne bi mogli osloboditi za se.« (Usp. Šegvić II, 176).

God. 1865, 5. III, Kvaternik bilježi u dnevnik, o razgovoru s Cerrutijem i ovo: »Mnoga opet o tih prokletih Mađarih spram našega ustanka govoraše. Ja mu u smislu dosadanjih mojih odgovorah i taj put energično stvar razjasnih iz svih vidovah — budu li proti nami i uz Austriju ili uz nas; u prvom slučaju, tako nam Boga, bit će naš posao četovati na izkorjenjenje njihovog; vi zapadnjaci neimadete birati, ako ne: med pokretom našim kao hrvatskim ili slavenskim, tj. ruskim kroz srbež, tu izbora drugoga neimade; Mađar ga lje neprepriechi, nas imade kompaktnih 14,000.000 Jugoslavena, a to je faktor.« (Usp. Šegvić II, 190).

God. 1869. Kvaternik piše da je »sloga med Srbliji i Hrvati, srbskom i hrvatskom državom onda jedino moguća, ako unutar naravnih i historičnih granicah oviuh ostane svatko ono što je po povjesti, etnografii i viečnoj istini; jedino se tim putem može sloboda tih plemenah uzdržati; te će se uvjeriti svatko: da je onaj koji pod maskom vjerozakona proti tim načelima postupa, izdajica sloge, slobode i bolje budućnosti Hrvatah i Srbaljah; jer ćemo dokazati da se tim postupanjem i srbizam Srbije ubija!« »Neka prestanu dakle biti Srbliji već jednom oruđe tuđe vjerozakonske politike, pa ma kako im se to ugodno i njima priatno pričinjalo.«⁵

S pravom Tamborra konstatira da su se Tkalac i Kvaternik morali sukobiti zbog različitog pristupa pitanju političke organizacije Južnih Slavena.

⁵ List »Hervat«, Zagreb 1869, 55. Za Kvaternikov odnos prema Srbima usp. i A. Cesarec, Šetnja po Torinu. Po tragovima misli i djela E. Kvaternika. Nova riječ, br. 125, Zagreb 1939.

Ali je pri tom nepravedan prema Kvaterniku, odnosno ostaje dužan objašnjenije čitaocima kada Kvaternikov stav označava kao »usko hrvatski« ili »panhrvatski« (56). Prvo zato, jer ne objašnjava ili bar ne upućuje na genezu takvog »usko hrvatskog« stava i drugo, jer ne vodi računa o tome da čak Kvaternikov »panhrvatski« program, tj. koji bi pod hrvatskim imenom obuhvatio južne Slavene, također nije važio kod Kvaternika »za čitav život«, kao što to pokazuje i gornji citat iz g. 1869. Paralela Tkalac-Kvaternik zavela je autora i na formulaciju po kojoj je srpsko pitanje (1859—60) bilo »u centru njegovih nastojanja«, uz pitanje granica prema Italiji i »također osnovni problem borbe protiv mađarizma« (54). U stvari, centralno pitanje njegove agitacije 1859—60. bilo je mađarsko pitanje i to zbog konkretne državne zajednice u kojoj se Hrvatska nalazila prema Ugarskoj, dok su talijansko i srpsko pitanje, pošto austro-talijanski i srpsko-turski odnosi još nisu bili raščišćeni, bila tada pitanja sekundarnog značenja za Kvaternika. Nikakve »političke oscilacije« nego upravo mađarsko pitanje dovelo je Kvaternika 1861. u Hrvatski sabor — preko Beča. Pri tom svakako istraživač zadržava slobodu da Kvaternikove rezerve prema mađarskom, talijanskom i srpskom pitanju — tada i kasnije — ocijeni kao kočnicu za uspjeh zajedničke borbe svih ovih naroda za slobodu, što će i biti posljednji smisao autorove kritike Kvaternika. Smatram da uočavanje tadašnjih interesa velikih sila mora svesti na mjeru i taj prigovor, čak ako se i ne želi hrvatsko pitanje, tj. pitanje jedne zemlje u »međunarodnoj ilegalnosti«, tretirati kao međunarodno.

Ako se uzme u obzir da je mađarska emigracija bila i 1863/4. veoma aktivna u Italiji, da se ona, u vezi s poljskim ustankom 1863. čak obvezala na ravnopravnu suradnju s Hrvatima i u tom smislu i bila obvezana sve dok traje ustanak, vidi se da je 1864 (do jeseni) pitanje odnosa Kvaternik-Tkalac u stvari pitanje koji od njih dvojice zapravo zastupa Hrvatsku. Tamborra izlaže Tkalčevu historiju tako kao da su svi Tkalca smatrali takvim, o čemu je već bila riječ. Međutim, vrijeme u koje Tamborra stavlja opću Tkalčevu afirmaciju (septembar 1864) je vrijeme nove faze u radu svih emigranata, tj. vrijeme opadanja poljskog ustanka kad ranije obaveze, dogovori i savezi dolaze pod znak pitanja. Sam autor je pokazao da se Tkalac još potkraj 1864. morao uklanjati s puta Kvaterniku, što je bilo i posve prirodno, budući da je Kvaternik bio bivši poslanik Hrvatskog sabora, a Tkalac je bio službenik talijanske vlade. U poljsko-mađarskom dogovoru oko hrvatskog pitanja⁶ ne govori se o srpskom pitanju; nema sumnje, Tkalac ga postavlja čim se pojavljuje, ali ga emigracija (prema Kvaternikovim zapisima) Kvaterniku ne postavlja, pa Kvaternika Tkalac smeta ne kao, ili ne prvenstveno, zbog njegova stava prema srpstvu, već kao takmac u razgovorima i pogađanju s emigracijom. Tamborra nigdje ne spominje ugovor poljsko-mađarske emigracije od 8. III 1864; nema ni podatka da bi Tkalac za nj znao niti, ako je znao, šta je sudio o njemu. Važno bi bilo znati da li je Tkalac, dok je sticao sve više utjecaja, a Kvaternik se sve više povlačio, znao ili nije za mađarsko-poljsku političku pogodbu iz proljeća 1864. S obzirom na pitanje Venecije i ustanka u Ugarskoj, pitanje ugarsko-hrvatskih odnosa bilo je — za predstavnika Hrvatske, ma tko to bio — od prvorazredne važnosti, takve, da ga je

⁶ A. Stern, Geschichte Europas von 1848 bis 1871, Stuttgart-Berlin 1923, III, 578. Usp. Šegvić II, 88.

bilo koje drugo, pa i srpsko, moglo potisnuti u drugi plan, ali mu nije moglo oduzeti vitalnu važnost za Hrvatsku za slučaj oružane borbe na hrvatskom terenu. Pitanje hrvatsko-mađarskih odnosa, a ne pitanje odnosa obojice agitatora prema srpskom pitanju, kako to Tamborra misli (usp. 78/9), bilo je za hrvatsku agitaciju u inozemstvu tada najvažnije.

Kod Tamborre, dakle, ne ćemo naći historiju hrvatsko-mađarskih odnosa od 1858. dalje prema Kvaterniku; Tamborra uvodi čitaoca u Kvaternikov rad g. 1859. uputom da se Kvaternik do 1863. bio ohladio od svog prohabsburškog oduševljenja zbog kojeg se i vratio u Zagreb (poslije prve emigracije, 1858—60, ne 1861; 79), da su ga njegov nemir i nemogućnost političke akcije u domovini vratili na stari put emigracije, u Pariz.

Tamborra spominje različite Kvaternikove kontakte (s Poljacima, J. V. Fričem, princem Napoleonom i dr.), ne spominje nikako poljsko-mađarski ugovor, ali bilježi Kvaternikove optužbe kod princa Napoleona na »Ost und West« i Kvaternikovu protusrpsku agitaciju kod princa (79/80). Nije jasno, zašto autor smatra da je Kvaternika pokretala pri svemu tome »ambicija bez granica« ili zašto citat na str. 80 (hrvatsko i rumunjsko pitanje) označuje kao ambiciozan, kad se i kod Šegvića vidi da Kvaternik agitira za ustanak u Hrvatskoj (što će raditi i Tkalac 1866). Kvaternik je to radio na francuskom dvoru i 1860,⁷ a 1863. on kod princa Napoleona samo ponavlja ranije započetu temu, pri čemu rumunjsko pitanje ističe da bi vršio pritisak na Mađare. Što se tiče g. 1864. i poljske emigracije,⁸ vidi se i kod Šegvića da se Kvaternik samo uklapa u strateški plan poljske emigracije protiv Austrije i da oni zajednički stvaraju plan o ustanku u Hrvatskoj, pa nije sasvim tačno ako se kaže da Kvaternik Poljacima »iznosi plan o velikom ustanku u Hrvatskoj«, jer bi se iz toga moglo zaključiti da je to samo njegova, a ne zajednička ideja (79).

Šegvićev materijal koji autor citira na str. 80, a koji dopušta izvod da je za Kvaternikov iskaz kod princa Napoleona 1863. bila karakteristična prvenstveno antisrpska tendencija — taj materijal ne odgovara originalu. Naime, prve dvije rečenice predstavljaju cjelinu i u originalu, ali treća rečenica je u rukopisu zapisana posebno i bez veze s prvim dvjema, iz čega se ne može zaključiti da ih je Kvaternik u svom izlaganju vezivao; te je misli povezao Šegvić. Skrajnji smisao teze o Beogradu i Cetinju i o Jadranskom moru nije antisrpski, već antiruski, kao što i povezivanje hrvatskog i rumunjskog pitanja nije »ekstravagantna ideja«, naprosto zato jer je usmjerena protiv nepovoljnog položaja Hrvata i Rumunja u Ugarskoj! Na Srbe-shizmatike Kvaternik upozorava princa zbog ambicija velike sile Rusije u istočnom pitanju. Pri tom ističe katolicizam zbog toga jer je Francuska katolička zemlja; kad bi mu katolicizam bio prva briga, Kvaternik ne bi operirao s Rumunjima, koji su također »shizmatici«. Dakle, on želi pobuditi interes Francuske, suprotstavljajući mu ruski, suzbiti mađarske pretenzije ističući nezadovoljstvo i Hrvata i Rumunja u Ugarskoj. Ako se već želi govoriti o Kvaternikovoj »neumjerenoj mržnji prema Srbima«, valjalo bi, i na temelju Šegvićeva izdanja Kvaternikova dnevnika, pokazati da je on znao biti isto tako »neumje-

⁷ Usp. Šegvić I, 135.

⁸ Šegvić II, 64 i d.

ren« i prema Mađarima i prema Talijanima, budući da je zaista bio »veemente« i »focoso«. Pokazalo se, kaže i sam Tamborra, da su i Tkalac sa svojim »abito da intellettuale« i koji je bio »consapevole dei proprii limiti come possibile uomo politico«, baš kao i žestoki Kvaternik, podjednako ušli u političku aktivnost 1864 (80), usprkos tako različitom habitusu, zacijelo zbog problema koje su predstavljali, tj. južnoslavenskih. Da je Kvaternik pri tom kategorički isticao svoju odgovornost, bilo je na mjestu, što najbolje pokazuju Tkalčevi prigovori Kossuthu za rata 1866. G. 1864, dakle, Kvaternik se ne nada da će postaviti, u vezi s mletačkim pitanjem, hrvatsko »pitanje« (navodnici Tamborre!), jer ga je on postavljao u Italiji već od 1859 (Tamborra, 89).

Dosada je u više navrata bilo potrebno upozoravati da Šegvićevo izdanje Kvaternikova dnevnika može služiti kao vodič za Kvaternikov rad, ali da ga valja provjeravati na originalu, jer je Šegvić skraćivao, spajao pa i falsificirao tekst. Potrebno je opet jednom upozoriti na to, jer je za interpretaciju o razgovorima Kvaternik-Milkowski-Cairoli kod Tamborre (90) svakako najviše odgovoran Šegvić.⁹ Radi se o zapisu od 14. IV 1864. kad je Kvaternik zapisao da mu je Milkowski pokazao spis »da je se med vladom poljskom i narodnom mađarskom ustanovljeno kao sveto, da se Mađari obvezuju štovati svetu volju našu, hoćemo li biti samostalna i nezavisna država, ili pako u kakov federativni savez s njima stupiti, da će oni to sveto počitovati«. Radilo se o ugovoru između poljske i mađarske emigracije, i s obzirom na Hrvatsku, o kojem je gore bila riječ. Ovo je, uz ostalo, Milkowski najprije priopćio Kvaterniku, da bi uvečer istog dana poveo riječ o Garibaldiju. Kvaternik u dnevniku žali što nije bio sam s Milkowskim (bio je prisutan Szurmay), a o prijedlogu kaže: »On (tj. Milkowski! Lj. K.) me zamolio, da ja pristanem na to, da bi general Garibaldi bio generalissimusom svih legija pri iskrcanju na hrvatsko zemljište; da bi na to pristao, da ih ne bi »brouiller« pri tom poduzeću«. Na ovo slijede osiguranja što ih Milkowski nudi, a zapisana su i kod Šegvića. Treba konstatirati da je inicijativa potekla od Milkowskog. Na kraju izlaganja Milkowskog, Kvaternik je morao odgovoriti, što mu je teško padalo. Kod Šegvića je iskrivljen smisao zapisa, jer ovo što slijedi, tiče se prijedloga koji je Milkowski iznio, a ne njegove posljednje rečenice. Kvaternik kaže: »Ja sam bio u prvi mah posve kao étourdi (zaglušen; Lj. K.) o toj vijesti; nu ipak nisam prigovorio, i sabrav se brzo u duhu, uz male prigovore, pristadoh u načelu na tu ponudu.« Kvaternik je potcrtao riječi *pristadoh* u *načelu*. Neke od Kvaternikovih prigovora-pitanja Milkowskom bilježi i Šegvić, a Kvaternik zaključuje zapis o razgovoru u troje (s Milkowskim i Szurmayem) ovako: »Veoma neugodno dirnu mene i duh moj cijeli taj prizor, dugo se ne mogoh sprijateljiti sa čuvenim osnovama, koje mi kao iz neba padnu.« Došavši kući, Kvaternik razmišlja o situaciji i izgledima akcije pod Garibaldijevim vrhovnim zapovjedništvom i smišlja kako treba prosuđivati i organizirati pothvat. O tome je kao 4. tačku zapisao o Garibaldiju: »On je potčinjen na našoj zemlji narodnoj vladi« (to je i smisao 3. tačke kod Šegvića¹⁰); no

⁹ Šegvić II, 89, 90.

¹⁰ Šegvić II, 90.

upravo tu rečenicu Tamborra nije razumio, jer je iz Šegvića (»Garibaldi će biti podložan našoj narodnoj vladi«) shvatio nešto sasvim drugo: Garibaldi »sara il sostegno del nostro governo nazionale«, tj. »Garibaldi će biti oslon našoj narodnoj vladi«, dok se i kod Šegvića jasno vidi da se Kvaternik pribojava inostranaca u akciji. Zato Kvaternik 15. IV ima određene rezerve i kod Cairolija, o čemu piše ovako: »Cairoli mi povjeri, da će veoma konfidnu osobu poslati u London, sutra, ka Garibaldiu, i zamoli me: bi li ja hotio bit tako dobar, i napisati pismo jedno na generala Garibaldia, u kojem bi ja njemu očitovao čuvstva Hrvata spram Austrije, Italije i nezavisnosti? i je li bi to pismo moglo biti gotovo do sutra?

Ja sa radošću primih ponudu, nu da posutra (prekosutra; *Lj. K.*) ću joj zadovoljiti; [. . .]

Ukratko mu tom zgodom izjavih: da mi Hrvati ne ćemo biti protivni tomu, da Garibaldi bude generalissimusom u Hrvatskoj, kako jučer sa Milk (owskim) govorah.« Ovdje Šegvić prekida zapis, a Kvaternik nastavlja: »Talijan bijaše vidljivo ganut; samo ja dodah: da ću neke načelne uvjete razložiti mu, koji su opće koristi radi neophodno uvjetovani.« Tu su razgovor prekinuli novi gosti; Kvaternik je razgovor o Istri morao odgoditi za idući susret.

Iz svega je jasno da osnova tada nije potekla od Kvaternika i da je Kvaternik pristao na prijedlog uz određene rezerve, a sve se to u radu Tamborre ne vidi, štaviše, ističe se suprotno od onoga što je Kvaternik mislio. Očito je da krivicu za takav prikaz razgovora Kvaternik-Milkowski-Cairoli snosi i nekritičko izdanje Kvaternikova dnevnika. O Kvaternikovu pismu Garibaldiju Tamborra samo bilježi da je ono doista bilo poslano. Kvaternik ga je za sebe prepisao, ali u njegovoj ostavštini, koliko se danas zna, nije sačuvano.

Autor se nešto detaljnije bavio brošuram »Lettere sulla Croazia«, koju pripisuje B. Pescantiju, trgovcu iz Trsta, čije je teze Kvaternik pobijao u »Dirittu« od 2. V 1864. Autor pokazuje da su se ideje Pescantija i Tkalca o južnim Slavenima podudarale i podjednako izazivale Kvaternikovo protivljenje, ostajući, kako kaže autor, prisutne u političkom životu južnih Slavena sve do drugoga svjetskog rata. Pri svem tome autor ne uočava da je Kvaternika morao zbunjivati »jugoslavenski« program kod autora koji granice Hrvatske i Italije stavlja na Kvarner i Istru ubraja u talijanske pokrajine. Tamborra ističe da Kvaternik »vidi crveno i zalijeće se kao bik« kad čuje da se govori o Srbiji ili Srbima, a ipak pretpostavlja da su Kvaternikovi članci u »Dirittu« (mart do svibnja 1864) pod naslovom »Italia e Croazia« ustuk na Pescantija zbog dviju osnovnih stvari o kojima govori i Tamborra kad citira Kvaternika: »... Italija se ne može približiti Ugarskoj preskačući Hrvatsku a da ne žrtvuje ovu onoj« (93), odnosno kad Kvaternik brani granicu na Soči. Kvaternik u stvari govori o Ugarskoj i kad kaže da je hrvatski narod susjed Italije »od Soče do Albanije«. Ovom prilikom autor daje, kao i u slučaju Pescantijeva djela, nove podatke o Kvaternikovoj agitaciji u Italiji, samo, čini se, ne vodi dovoljno računa o prilikama u Hrvatskoj gdje su, kako je poznato, Mađari osporavali Hrvatskoj pravo na Rijeku, a Dalmacija i nije bila pod upravom Hrvatskog sabora. Tamborra ne uvažava dovoljno težak položaj Kvaternika, koji se, na pr., obvezuje da primi vrhovno vojno zapovjedništvo Garibaldija, a da ne zna koji mu teritorij njegovi saveznici priznaju kao

hrvatski. Pescantijeva knjiga bila je samo simptom te situacije, na koji je Kvaternik reagirao i prije članaka u »Dirittu«; učinio je to i 17. IV kad je predavao Cairoliju pismo za Garibaldija (u Šegvića toga nema): »Ja mu otvoreno kazah, da ako će Mađaro-Talijani igrati dvoiličnu spram Hrvata politiku, to oni neka znadu, da od dana današnjega i Hrvati će spram njih providiti (se) politikom nalićéom ,dvorezom nožu' obrativ oštine kud bude nam(a) i kada probitačnije.«

Autor komentira i ispad »Diritta«, koji je 10. V 1864. ustvrdio da su »Dalmacija, Istra i Ilirija« talijanske pokrajine, o čemu je i Kvaternik pisao u dnevniku, žaleći se oštro Poljacima na Talijane. Autor spominje koncepciju o talijansko-hrvatskoj granici u djelu P. Valussija i C. Ressimana: »Trieste e l'Istria e loro ragioni nella questione italiana« (1861), a da inače nema podataka o tome da li je kakav sporazum o granici postojao g. 1859, budući da odnose Cavour-Kvaternik autor nije detaljnije obrađivao.

U nastavku se autor bavi »Promemorijom« E. Kvaternika (maj 1864), prema Bučarevu izdanju, ne znajući za primjerak naslovljen na poljsku narodnu vladu (čuva se u Beču, H.-H. u. Staatsarchiv). Notira njen antitalijanski smjer, razmišlja o Kvaterniku kao čovjeku »žestokom, spletkaru i nepomirljivom« (96), uračunava i odnose s Mađarima, pitanje granice s Italijom i najposlije mržnju na Srbe, da bi zaključio kako Kvaternika sve manje slušaju i to zato jer je tadašnja Srbija bila važna etapa za prijenos oružja i vijesti u Ugarsku i, dakako, jer je već uživala »međunarodnu legalnost«. Izbrajavajući probleme na koje je Kvaternik nailazio i uvjeravajući čitaoca da je on bio sasvim osobiti nemirni duh, autor očito smatra da je dovoljno rekao kako bi mogao pokazati, zašto su politički faktori s različitih strana počeli Kvaterniku pretpostavljati Tkalca. Čini se da je autor sam sebe uvjerio da su jugoslavenske koncepcije bile upravo one koje su davale prednost Tkalcu pred Kvaternikom, o kojem ponovo informira da je u januaru 1865. denuncirao Cerrutiju Tkalca kao ruskog agenta. Ovaj postupak autor kritizira ovako: »Sve to, dok je upravo taj isti Kvaternik samo malo godina ranije bio u Rusiji, odakle se vratio sav obuzet panslavističkim zanosima«, pa se poziva na Šegvića (I, 46). Tamborra, na žalost, nimalo ne vodi računa o srpskoj komponenti u Kvaternikovim zapisima za rusko razdoblje, pri čemu, čini se, čak upada u protuslovlje, jer Kvaterniku panslavizam očito zamjera, dok kod Tkalca pokazuje razumijevanje za njegove slavjanofilske ideje (o pravoslavlju). Kvaterniku predbacuje što se otudio od »panslavizma«, a ne postavlja pitanje što se desilo s Tkalčevim slavjanofilstvom »u malo godina« od 1853. do 1865. Problem je u stvari jednostavan: Tkalčeve političke koncepcije odgovarale su postojećoj suradnji talijanske vlade s kneževinom Srbijom, a Kvaternikove su otvarale osjetljiva pitanja Istre, Dalmacije i Rijeke. Možda se Tkalac pri tom i borio da »stekne naklonost talijanske vlade«, čak i s obzirom na pitanje egzistencije; za Kvaternika se to manje može reći, budući da je on opetovano odbijao, dokle god su mu to prilike dopuštale, novac i iz mađarskih i iz talijanskih ruku (usp. Šegvić II, 89).

Kao što se naprijed vidjelo, veza s Mađarima, napose Kossuthom, nimalo ne plaši Tkalca, i princ Napoleon, kojem Tkalac dolazi u martu 1865. dva pu-

ta, može se u to uvjeriti iz prve ruke, jer iskazuje pred Tkalcem misao da Kossuth »nije pravi revolucionar«, što je i tvrdio Kvaternik,¹¹ a o čemu Tkalac zacijelo i ne sluti.

Kvaternikove zapise o razgovorima i suradnji s Cerrutijem, gdje ovaj (u martu 1865)¹² insistira na suradnji s Mađarima, autor više ne uzima u razmatranje. Tako čitalac nema prilike saznati da, dok Tkalac djeluje u Parizu i Firenzi, Cerruti financira Kvaternikove agente i njega samoga; Kvaternik Cerrutiju tumači prilike u Austriji, nalazi svoja tumačenja i u talijanskoj štampi, u stvari, on je pod kontrolom (u Torinu), dok Tkalac u Parizu i Firenzi čeka na akciju, na kakvu bi Kvaternik poslije 1864. teže pristao. Sredinom 1865. Kvaternik sudi da su Mađari u Monarhiji na putu nagodbe s Austrijom.¹³ Po Cerrutijevoj želji, Kvaternik je i u kontaktu s Türrom; Cerruti ga upozorava da šteti i Srbe i Mađare (kad agitira), a on nastoji da jedne i druge ocijeni na osnovu njihova međunarodnog položaja (prema germanstvu,¹⁴ odnosno prema Rusiji),¹⁵ pokušavajući da hrvatsko pitanje zastupa ne samo kao agitator već i kao diplomat.

Prirodno je da autor mjeri koncepcije Tkalca i Kvaternika na kasnijem razvoju, ali ne bi pogriješio ni da ih je mjerio samom epohom u kojoj obojica djeluju. Radi se o sveopćoj prisutnosti načela narodnosti u Evropi, pri čemu Tkalac i Kvaternik polaze od dvije različite polazne tačke: da su Srbi i Hrvati jedan (Tkalac) i da su dva različita naroda (Kvaternik); iz toga, prirodno, proizlaze i različiti stavovi prema pitanjima o nacionalnom oslobođenju *susjednih* naroda, pri čemu je za jednog i za drugog agitatora, po prirodi njihova posla, bitno pitanje o razgraničenju pa i kompenzacijama za suradnju na zajedničkom nacionalno-revolucionarnom pokretu. Ako autor pri tom ističe »nacionalističku koncepciju« i »partikularističku panhrvatsku« (97) kod Kvaternika (pri čemu autor talijanskim čitaocima u ovoj knjizi nije pokazao u čemu bi bio Kvaternikov »pankroatizam«), onda je procjenjuje prema kasnijem razvoju, a ne prema otvorenim mogućnostima pred očima tadašnjih aktera. Naime, ako se, prema Tkalcu ili Pescantiju ili Kossuthu, *tada* koncipirala Jugoslavija, i prema tome zamišljao *veći* teritorij, pitanje granica prema susjedima uopće i prema neslavenima napose postavljalo se nužno drugačije, nego ako se pomišljalo na teritorij koji *ne bi* obuhvaćao Srbiju. Ako se pomisli da pri tom u Istri nije bilo Srba, ili da je Bosna još bila pod Turskom, zaključak se nameće sam.

Prirodno je isto tako, jer se vrlo lako nameće, da autor uspoređuje odnos Tkalca i Kvaternika prema Italiji. On zamjera Kvaterniku što nije vodio računa o trajnim i dobrim odnosima između Kneževine Srbije i Italije, dakle, kao talijanski historičar, autor prirodno ponajprije vodi računa o tali-

¹¹ Historijom Kossuthova odnosa prema Hrvatskoj nakon revolucije 1848/9. bavila sam se u mojoj disertaciji. Uvid u to pitanje za razdoblje 1851—60. daje i knjiga: D. Irányi, Ch. L. Chassin, Histoire politique de la Révolution de Hongrie 1847—1849 I, Paris 1859, napose 394—396. Za Kvaternikov stav prema Kossuthovoj koncepciji o Hrvatskoj, iznesenoj u toj knjizi, v. Šegvić I, 125 (za 22. I 1860), gdje je krivo odštampano ime mađarskog autora: D. Franji« umjesto »D. Irányi«.

¹² Šegvić II, 190.

¹³ Šegvić II, 198.

¹⁴ Šegvić II, 176; 197.

¹⁵ Šegvić II, 175.

janskoj komponenti u podunavsko-balkanskom području, čemu je uostalom, posvetio više svojih radova. Možda bi se autoru moglo prigovoriti, i s obzirom na obojicu Hrvata pa i s obzirom na položaj Italije tada, da u svojoj knjizi nije vodio dovoljno računa o francuskoj politici u to vrijeme i s obzirom na Italiju i s obzirom na Srbiju.¹⁶ Da tu politiku poznaje, očito je jer, na pr., citira knjigu Lj. Aleksić¹⁷ koja je upozorila da se s g. 1863. mijenja odnos Rusija-Francuska (zbog poljskog ustanka), dok su francusko-ruski odnosi i prije 1861. bili vrlo kolebljivi, što je Kvaternik, tada zastupnik na Hrvatskom saboru, sasvim sigurno tačno znao.¹⁸ Prema tome, ma koliko je autor dao i o Kvaterniku dosta, pa i novih, podataka, ne bismo mu mogli upisati u zaslugu više puta ponovljeno isticanje Kvaternikove, u najmanju ruku, zasluge, ako ne i neodgovornosti (97), budući da se radilo naprosto o još jednoj političkoj koncepciji koja sama po sebi nema nimalo različit karakter od Tkalčeve, odnosno predstavlja u osnovi dosljedno zastupano načelo narodnosti u XIX stoljeću.

Sasvim je jasno da cilj autora nije bio da se bavi Kvaternikom i zato ni njegov sud ne može biti konačan. Za autora je svakako prirodna isprika ograničen i manjkav materijal o Kvaterniku, koji navodi u knjizi. Nadamo se da to ne znači da ubuduće ne će biti moguće na osnovu novih arhivskih materijala upotpuniti saznanje o Kvaterniku i u talijanskoj historiografiji. Vrlo vjerojatno, takvo bi istraživanje pokazalo da Tkalčeva i Kvaternikova iskustva pokazuju stanovite dodirne tačke, ili da su oni sukcesivno dospijevali ponekad do identičnih stavova. Tkalac je, po svemu se čini, 1866. radio ono što je Kvaternik činio 1859. Tkalac više nije imao prilike, a možda je i propustio priliku, da proživi »svoju« 1864, pa da stigne do Kvaternikove 1866, a očito je da za pokušaj kakav je Kvaternikova 1871. nije imao sklonosti.

III

Centralnu glavu svoje knjige (IV) autor je posvetio Vatikanskom koncilu, odnosno uloži Tkalca kao izvjestitelja talijanske vlade s koncila. Na tu glavu veže se i dodatak knjizi: »Izvještaji o Vatikanskom koncilu«, koje je Tkalac slao iz Rima ministru vanjskih poslova E. Visconti Venosti, od 20. I do 25. VII 1870 (na francuskom jeziku, str. 227—338, dosad neobjavljeno). Već u IV. glavi Tamborra na Tkalčevim djelima o koncilu pokazuje njegov briljantni stil, što će dokumenti samo potvrditi i pokazati čitaocu vrsnoću ovog diskretnog diplomata, tada jedinog stranca u službi talijanskog ministarstva vanjskih poslova. Osim što ti dokumenti u punom sjaju prikazuju svog autora, i kao pisca i kao promatrača i kao službenika, oni uz ostalo daju i vanredan prikaz aktivnosti J. J. Strossmayera na koncilu. Pa ma da je autor tih izvještaja bio zemljak, prijatelj i poštovalac biskupov, njegova je kronika dovoljno bogata da biskupovo majstorstvo i borbenost, obilježene svakako i parlamentarnom odnosno »municipalnom« praksom tadašnje Hrvatske, osvje-

¹⁶ Autor ne propušta sasvim ovu komponentu; v. 97, bilj. 50 i d.

¹⁷ Lj. Aleksić, Stav Francuske prema Srbiji za vreme druge vlade kneza Miloša i Mihaila (1858—1868), Beograd 1957.

¹⁸ A. Starčević, Djela III, 347 (Nekolike uspomene, 1870).

doče čitaoca o izuzetnosti ove ličnosti. Upravo su biskupovi istupi utjecali da se talijanska vlada odlučila da u Rim pošalje Tkalca, u situaciji kad se talijanska vlada bojala da će koncil učvrstiti princip papine svjetovne vlasti. Strossmayer je bio jedan od vođa tzv. opozicije, tj. opozicije protiv nepogrešivosti pape. Uz to su biskupa vezivali prijateljski odnosi s mnogim ličnostima talijanskoga političkog života (128), a sam je, i pred Tkalcem, iskazao priznanje zaslugama Italije u borbi narodâ za slobodu. Zahvaljujući, među ostalim, informacijama Strossmayera, Tkalac je bio brzo i temeljito obavještan o razvoju debata, razmjenjujući svoje informacije sa službenim vijestima predstavnika različitih država na koncilu.

Sam Tkalac smatrao je borbu za papinu nepogrešivost u stvarima vjere i morala prirodnom u razvoju katoličke crkve, i to mišljenje, kad je razmatrao historiju crkve, nije u Rimu ni prikrivao, što mu je na svaki način olakšavalo zadatak. To, dakako, ne znači da nije uživao u sporu i borbi među biskupima koji se nisu mogli složiti u pitanju da li je nepogrešiva crkva ili — papa. U izvještajima prati rad opozicije sa simpatijom, a u isto vrijeme agitira, u skladu s težnjama talijanske vlade, protiv teze o potrebi opstanka papine svjetovne vlasti.

Hvaleći Tkalčev rad, autor ipak sudi da njegovi izvještaji, baš kao i niz članaka u tadašnjoj evropskoj štampi, gube iz vida ono u čemu su se svi biskupi na koncilu slagali. Kako je Tkalac neumorno djelovao i agitirao u duhu opozicije, autor pretpostavlja da je posredno utjecao i na pisanje štampe (*Allgemeine Augsburgische Zeitung*; 134/5). Ova pretpostavka je dopuštena, budući da je Tkalac, ma da laik, bio toliko upućen u vjerska pitanja pa zato i rado viđen i na sastancima opozicionalnih biskupa, da im je mogao savjetovati kakav će stav zauzeti na odlučujućoj sjednici. Tkalac je preporučio Strossmayeru da izbiva sa te sjednice, na koju biskup doista nije došao. Pri tom Strossmayer i nije bio jedini prelat s kojim je Tkalac izmjenjivao misli, ponekad vrlo oštre na račun pape Pija IX. Tkalac i povezuje aktivnost opozicije na koncilu s reagiranjem velikih sila na događaje u Rimu, pri čemu su za nas zanimljivi izvještaji za bečku vladu (*H.—H. und Staatsarchiv, Beč; Vatikan*), na koje se autor poziva (141).

U V. poglavlju knjige autor obrađuje Tkalčev publicistički rad u službi talijanske vlade, nakon što je 1871. primio talijansko državljanstvo i nakon što je (1872) ušao i službeno u sklop ministarstva vanjskih poslova, kao tumač I klase. U stanovitom udjelu koji je Strossmayer tada imao u formuliranju stava Italije prema papi, autor pretpostavlja i Tkalčev utjecaj (148—150, bilj. 6). Zatim se autor bavi Tkalčevim spisom: »Pro Populo Italico« (Berlin 1871, na njem. jeziku; prevedeno na talijanski, Rim 1872), gdje Tkalac nadovezuje na svoj rad iz g. 1870, tumačeći odnos Rima i Italije, u odgovoru na Reumontovo djelo »Pro Romano pontefice«. Njemački autor zalagao se za talijansku federaciju s papom na čelu, a Tkalac pobija njegova shvaćanja i težnje, tumači postupke talijanske vlade prema papi, o čemu autor donosi neke pojedinosti. Jednako izvješćuje o Tkalčevoj knjizi: »Der Katholicismus und der moderne Staat«, Berlin 1873. Rad je namijenjen, kao i »Pro populo«, njemačkim čitačima. Tkalac, među ostalim, tumači razlike između njemačkog i »rinskog« katolicizma u ono vrijeme. Spis, inače, nastoji naglasiti podu-

daranje političkih, ekonomskih i duhovnih interesa Njemačke i Italije, odnosno irelevantnost opstanka papine svjetovne vlasti za tu zajednicu interesa. Uz to ističe želju talijanske liberalne vlade za sporazum sa crkvom, po načelu Cavourovu: »slobodna crkva u slobodnoj državi«. Autor s pravom konstatira da Tkalac misli i piše kao talijanski patriot, nimalo različito od Cavoura ili Garibaldija.

U vrijeme nastojanja pape Leona XIII i biskupa Strossmayera oko obnove slavenske službe božje u Hrvatskoj, Tkalac je ponovo u vezi sa Strossmayerom i Račkim. O spomenutim nastojanjima pisao je u članku: »I due Vaticani — Italiani e Slavi«, u listu »Bersagliere« 1881, s čime u vezi autor upućuje i na arhivski materijal (H.—H. u. Staatsarchiv, Beč).

VI. glava govori o Tkalčevoj aktivnosti kao prevodioca odnosno informatora talijanske štampe, napose o pitanjima narodâ u Habsburškoj monarhiji. Tkalac je otprije poznavao J. V. Friča, čiji list »Correspondance tschèque« prima i dopisuje s njime; autor nabraja »austrijske« teme iz lista »La Riforma« (za 1869), notira razmjenu informacija s Fričem (Literární archiv, Prag). Tamborra također donosi čitav Tkalčev izvještaj (str. 174—178, na franc. jeziku) o misiji od tri tjedna (u novembru 1873) u Njemačkoj kad je Tkalac imao zadatak da ispita stav njemačke javnosti prema Italiji. Tkalac je sličnu misiju imao u Njemačkoj i Parizu i g. 1896 (izvještaji od 3. i 18. VIII 1896, na franc. jeziku). Iz g. 1897 (13. XI) autor donosi Tkalčev zapis-informaciju o rusko-austrijskim odnosima i prilikama u Hrvatskoj i Srbiji za ministarstvo vanjskih poslova. I taj dokument kao i neki drugi podaci pokazuju Tkalčev naročit interes za zbivanja s one strane Jadrana koja je od Italije udaljena »manje negoli Rim od Torina« — kako autor citira Tkalca. Tkalac je posljednji put bio u domovini 1893; među prijateljima koje je pohodio bio je i Štriga — ne »Strig« (v. 57, 192; 355).

VII. glava knjige posvećena je uglavnom Tkalčevu radu u novinstvu. Želeći postati nastavnik na sveučilištu, Tkalac je na raznim stranama poticao studij slavenskih jezika, kakav u Italiji tada nije postojao. Nije postigao što je želio, ali je umjesno upozoravao na nedostatke univerzitetske organizacije u Italiji, kao, uostalom, i na nedostatke drugih ustanova u Italiji.

Autoru nije bilo moguće da sa sigurnošću utvrdi sve Tkalčeve članke, jer su službenici ministarstva vanjskih poslova mogli u javnosti pisati samo anonimno. Pošto je na osnovu Tkalčevih članaka u »National Zeitungu« mogao pratiti Tkalčeve teme, koje i fiksira (tu se Tkalac služio pseudonimom Hektor Frank), autor iznosi koji bi članci u tri talijanska lista mogli biti iz Tkalčeva pera (La Riforma, Il Bersagliere, La Rassegna settimanale di politica, scienze, lettere ed arti).-Autor smatra značajnim Tkalčev udio u debati oko problema nove talijanske države. Naglašava interes spomenutih listova za socijalna pitanja i drži da se Tkalac, kao komentator hrvatskih socijalno-ekonomskih prilika pedesetih godina, nije slučajno javljao u toj štampi. Autor prikazuje i priloge u »National Zeitungu« i zatim Tkalčeva nastojanja na području povijesti umjetnosti, od suradnje sa stručnjacima, preko pitanja organizacije nastave toga predmeta, do problema restauracije i izvoza talijanskih umjetnina. Tkalac stalno prati zbivanja u toj sferi, zauzet za talijansku kulturnu baštinu, i bavi se mišlju da napiše historiju talijanske Renesanse. U prikupljanju građe za taj rad zatekla je Tkalca Burckhardtova »Kultura Renesanse

u Italiji»; nakon što Tkalac nije uspio da to djelo prevede, prikazao ga je u »National Zeitungu« (1876). Najposlije, autor prikazuje Tkalčeve radove o prilikama u Vatikanu, na kojim je temama Tkalac, bivši »svjetovni koncilski otac«, umio pokazati i svoje poznavanje crkvenih pitanja i svoju duhovitost, diveći se crkvi, a žigošući klerikalizam. Autor daje zanimljive podatke o mogućoj vezi između Tkalčevih vatikanskih impresija i Zolinog »Rima«. Autor još prikazuje Tkalčeve teze o papi Piju IX i kardinalu Antonelliju, pri čemu je Tkalcu osnovna težnja bila da utvrdi potrebe i perspektivu za Italiju kao i položaj pape usred moderne države.

Zanimljiva i poučna historija Tkalčeve aktivnosti za Italiju i u Italiji završava »Epilogom« o posljednjim danima Tkalca, koga su tada cijenili u domovini, mada je, šaleći se, napisao prijatelju, da bi više volio biti »danguba u Italiji, nego li ban u Hrvatskoj« (223, podatak iz knjige M. Vesnića, str. 54; ova strana nije unesena u indeks imena pod »Vesnić«).

Što se tiče Tkalčevih izvještaja s Vatikanskog koncila, o kojima je već bila riječ, sigurno je da daju izvanredan uvid u aktivnost biskupa Strossmayera na koncilu i da će biti neophodni za obradu Strossmayerove aktivnosti, što vrijedi i za druge autorove arhivske podatke o Strossmayeru. Ovim prilogom, kao i ostalim Tkalčevim dokumentima, autor je zaista zadužio našu historijsku nauku.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.